

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БіЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 1

Серія
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
1894–1907

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2002

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України
за Національною програмою випуску
суспільно необхідних видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 1:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)
Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)

Пояснення слів, мовна редакція текстів М.Грушевського — Олександр РИБАЛКО
Переклад з російської статей зі збірки
«Освобождение России и украинский вопрос» — Іван СВАРНИК
Переклад висловів з латинської, грецької,
польської, німецької, французької — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-224-4 (т.1)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2002
© Видавництво «Світ», дизайн
та художнє оформлення, 2002

ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Про Михайла Грушевського — історика, завдяки останньому десятиріччю активних перевидань, відомо вже багато. Ледь чи не в кожній публіцистичній чи науковій праці загального характеру є посилання на його “Історію України-Руси”. Складніше висвітлювалася тема “М.Грушевський як філософ суспільства”. Тут стереотипи й шаблони, які тяжіли над М.Грушевським упродовж останніх вісімдесяти років, ще й досі ніким не потривожені.

Публіцистика його майже не перевидавалася. Трохи поталанило хіба що збірці статей “На порозі Нової України”, на початку 90-х років перевиданій тричі. І це зрозуміло. “Політичний заповіт” М.Грушевського краще за будь-який інший суспільно-політичний твір видатного історика і громадсько-політичного діяча відтворював образ М.Грушевського — політика-державотворця, людини, яка остаточно поривала з московською орієнтацією. Інші його публіцистичні статті були ніби не на часі, не вписувалися в героїчний образ ключової постаті першого року української революції. Звичайно, передруковувалися його окремі статті про українську мову, деякі публікації на злобу дня. Проте це була радше данина моді, аніж свідоме ширення й популяризація думок людини, що стала конструктором модерної української нації.

М.Грушевський був послідовним політиком. При кожній черговій зміні загальнополітичної ситуації він залишався вірним собі. У його візії української справи майже не було суперечностей. Він умів швидко і слушно реагувати на виклики часу, дивився на проблеми національно-визвольного руху комплексно, з історичної перспективи усього попереднього життя національної спільноти новітнього часу. Простежуючи еволюцію його найважливіших ідей від кінця ХІХ ст. до 1917 р., можна побачити

єдину спільну висхідну лінію. Гасла української революції набирали все більшого розвою від перших років діяльності М.Грушевського-публіциста до часів Центральної Ради.

Є й інший бік суспільно-політичної спадщини М.Грушевського — її надзвичайна актуальність у наші дні. На жаль, багато з того, що боліло М.Грушевському, стоїть на порядку денному українського життя й сьогодні, деякі паралелі з дійсністю сторічної давнини вражають своїми сумними аналогіями.

Приміром, одна з центральних тем М.Грушевського-публіциста — заклик до розбудови української періодичної преси залишається актуальним і сьогодні, по десяти роках незалежності. Чи можемо нині ствердити, що маємо всеукраїнську щоденну газету достатнього рівня? Як не згадати настійні заклики М.Грушевського до української суспільності служити своєму народові, переборювати національну роздвоєність, байдужість до виконання свого громадського обов'язку, “працю на сусіда” й занехаяння національного обов'язку перед власним народом. Небагато знайдеться журналістів рівня С.Єфремова та А.Ніковського — з таким, як у них, літературним хистом, ерудицією, інтелігентністю. Частіше бачимо протилежні приклади, а сучасну “українську” журналістику загал оцінює за продукцією бульварної преси.

Мало що змінилося з часів М.Грушевського у проблемі повновартості українського слова. Саме професор Грушевський одним із перших розпочав велику працю з впровадження української мови в усі сфери культурного життя. Сьогодні сфера вживання української мови залишається дуже обмеженою. Досі вона ще не стала мовою більшості сучасної еліти, не має поширення у тих сферах життєдіяльності, які зараз визначають науково-технічний прогрес. Проблема двомовності, така актуальна у наші дні, також відображена у статтях М.Грушевського. Він перший з українських діячів ХІХ ст. розглядав вживання української мови у контексті буття політичної нації.

Завдання формування нового типу політично свідомого українця, який мав змінити домінуючий тип малоросійського мислення, було порушене вперше саме М.Грушевським. Визначальним було вироблення в кожного члена громади спільних духовних орієнтирів і цінностей, передусім на рівні однакових рефлексій на події національної минувшини українського народу. Це й тепер не лише вважається нормальним, але й культиву-

ється певними політичними колами ідея політичної нації: російської за змістом, української за географією. Ще й нині залишається ментальна різниця між Заходом і Сходом України, що заважає державі за прикладом, скажімо, прибалтійських країн впевнено крокувати у бік інтеграції з цивілізованим світом.

Статті М.Грушевського якраз і демонструють механізми вироблення національного консенсусу на рівні свідомості на початку модерної доби національної історії. Вони показують шляхи подолання старих міфологем у мисленні пересічного українця. Стереотипи ще дореволюційного виховання, закріплені й помножені в часи радянського тоталітаризму, тяжіють над більшістю українців і донині. Інерція спільноімперської духовної спадщини сильніша за кволий теперішній освітній вплив. Приміром, для великої кількості наших сучасників імена І.Виговського, І.Мазепи, П.Орлика ще й досі затуманені серпанком негативних емоційних оцінок, хоча саме М.Грушевський ще сто років тому розпочав реабілітацію цих історичних постатей.

* * *

Публікуючи у 1928 році книжку оповідань і новел М.Грушевського, видавництво “Рух” у Харкові запропонувало йому написати передмову. Вона вміщена у виданні під промовистою назвою “Як я став белетристом”. Що ж спонукало М.Грушевського стати публіцистом після того, як він здобув визнання в науці?

Від років навчання в Київському університеті до початку його діяльності як голови Наукового товариства ім. Т.Шевченка (1886—1898 рр.) М.Грушевський цілковито присвятив себе науковій праці. Це не означало, що він не займався громадською роботою, радше навпаки, від початку 90-х років XIX ст. молодий історик активно спілкувався зі старогромадівцями, радився з В.Антоновичем і О.Кониським про національну працю на теренах підросійської України, консультував гурток київських семінаристів. Проте активної участі в громадсько-культурній роботі не брав і, на відміну від деяких інших “громадян”, у російськомовній періодичній пресі не друкувався. Не взорувався він і на своїх київських вчителів, які друкувалися під псевдонімами в українських галицьких журналах і газетах.

Політичним літератором його зробили обставини. Сама галицька ситуація, криза “нової ери”, яка власне започаткувалася

приїздом М.Грушевського до Львова, спонукали історика паралельно з наукою зайнятися й суто політичною діяльністю. Ставши головою НТШ, М.Грушевський фактично очолив нову політичну силу — союз народовців і радикалів, який у 1899 р. оформився в Національно-демократичну партію.

Наукове товариство ім. Т.Шевченка, будучи інституцією народовців від 70-х років ХІХ ст., розглядалося всіма учасниками суспільно-політичного процесу в підавстрійській Україні як культурно-політична структура. У 90-х роках НТШ стало об'єктом гострої боротьби між старими народовцями й майбутніми націонал-демократами. Перед головою товариства неминуче постала потреба зайняти позицію в цьому питанні. М.Грушевський став на бік молоді генерачії політиків і втягнувся таким чином у перший НТШівський конфлікт.

Зближення з радикалами і розрив з прихильниками О.Барвінського виштовхнули М.Грушевського на арену політичної боротьби, де він, у силу свого характеру, відразу зайняв провідне становище. Молодий професор енергійно взявся за організацію войовничо налаштованих до польського панування та москвофільства національних сил. Курс на створення Національно-демократичної партії так само вимагав від М.Грушевського дій щодо заснування окремого органу, де політична публіцистика займала б важливе місце.

Рупором громадсько-політичної праці М.Грушевського став “Літературно-науковий вісник” (далі — “ЛНВ”), що почав виходити у Львові за два роки перед новим століттям. Якщо літературно-редакційними справами займалися О.Маковей, І.Франко й В.Гнатюк, то публіцистику в журналі від самого початку й до 1918 р. (з перервами) вів М.Грушевський. Його перу належала лєвова частка політичної рубрики журналу. Але й інші суспільствознавчі, економічні й культурологічні матеріали в “ЛНВ”, якщо не замовлялися безпосередньо М.Грушевським, то, принаймні, відображали уподобання та напрям думок головного редактора.

Сподівання М.Грушевського на пожвавлення громадського життя на підросійській Україні за керівництва старої генерачії українського руху не виправдалися. Більшість старогромадівців-шестидесятників відійшла від активної політики, а В.Антонович і О.Кониський втратили відчуття пульсу історії, залишаючись прихильниками вже вичерпаної на той час політики

“нової ери”. Радикалізація українського руху в Галичині вимагала відповідних кроків і на Наддніпрянщині. Проте там не було такого лідера, який би зміг повести за собою молоду плеяду діячів національно-визвольного руху, що гуртувалися навколо видавництва “Вік” та пов’язаних з ним періодичних видань. Історик залучив до співпраці з “Вісником” О.Лотоцького, С.Єфремова, В.Доманицького, Ф.Матушевського та ін. Таким чином, “ЛНВ” ставав тим спільним всеукраїнським органом для наддніпрянців і галичан, що лучив дві України в єдину соборну. Не будучи постійним мешканцем Великої України від 1894 р., М.Грушевський мав можливість впливати на її політичне життя через це видання.

З кожним роком львівського професора все більше зтягувала реальна політика. До того ж, з початком першої російської революції М.Грушевський був змушений менше займатися науковою працею, а більше зосереджуватися на політичній діяльності, активніше братися за журналістику. 1905—1906 рр. дали в кілька разів більше статей з суспільно-політичної тематики, ніж усі десять попередніх років. Після 1905 р. М.Грушевський навіть почав серйозно подумувати про кар’єру діючого політика.

У цей період він кількаразово навідується до Санкт-Петербурга для консультування діяльності Української фракції в І Державній Думі. Він спрямовував ініціативу фракції, формулював постулати української політики в межах Російської імперії. Думки М.Грушевського щодо федеративного устрою монархії заклали фундамент українського конституціоналізму модерної доби. У наступному 1906 році ці питання обговорювалися М.Грушевським на сторінках “ЛНВ” та петербурзького “Українського вестника”.

* * *

Метою серії “Суспільно-політичні твори” є повне видання усіх статей історика, дотичних до проблем, що хвилювали тоді громадськість: питання мови, середньої та вищої школи, церкви, мистецького і культурного життя, музейництва. Ясна річ, у центрі уваги М.Грушевського завжди перебувала політика. Політика в широкому сенсі цього слова, бо крім політичних аспірацій, які є лише видимою частиною айсберга, її невидимою складовою є культура в широкому сенсі (освіта, наука, літера-

тура, преса), яка, формуючи з етнічної маси політичну націю, змушує висувати перед центральною владою спільні вимоги автономії для забезпечення розвитку українського суспільства.

Серія суспільно-політичних праць розрахована на чотири томи і вміщуватиме близько трьохсот публіцистичних творів М.Грушевського.

Перед упорядниками стояла проблема, за яким критерієм відбирати праці до цієї серії: що вважати суспільно-політичними, що історичними, що літературознавчими творами. До видання увійшли ті публікації М.Грушевського, які стосувалися різних актуальних проблем української політики (виховання людини з національною свідомістю, парламентська діяльність української фракції в російській Державній Думі, проекти федеративного облаштування Російської імперії тощо); присвячені різноманітним питанням культурно-громадського життя (пріоритет українських приватних гімназій над українським постійним театром у Львові, діяльність Наукового товариства ім. Т.Шевченка, Український університет, музеї, мистецькі виставки тощо); публіцистичні есеї, в яких М.Грушевський робив короткі історичні огляди громадсько-політичного життя ХІХ ст. (зокрема, "Листи з-над Полтви").

Хронологічно перший том творів розпочинається з 1894 р. — року прибуття молодого історика до Львова (але насправді політична публіцистика бере початок з 1898 р.). Завершується том 1907 р. — спадом першої російської революції. Три чверті тому складають статті, що друкувалися в "Літературно-науковому віснику". У другому розділі вміщені публікації 1898–1906 рр., які М.Грушевський не об'єднав в окремі збірники. Третій розділ — це збірник "З біжучої хвилі" (1906 р.), а останній, четвертий — збірка статей "Освобождение России и украинский вопрос" (1907 р.), більшість з яких друкувалася 1906 р. у петербурзьких періодичних виданнях.

До другого тому увійдуть статті переважно з "Літературно-наукового вісника" та збірник "Наша політика", серія статей під рубрикою "На українські теми". Крайні дати тому — 1907–1914 рр. Закінчуватиметься він початком першої світової війни.

Третій том охоплюватиме два великі історичні періоди: 1914–1917 рр. та час від Лютневої революції до кінця першого періоду української революції — падіння Центральної Ради і

встановлення Гетьманату. Тут буде вміщено найвідоміший збірник публіцистичних творів — “На порозі Нової України”.

У четвертому томі публікуватимуться праці М.Грушевського з кінця весни 1918 р. до закінчення еміграції Голови Центральної Ради. Друга частина цього тому — віденський період його творчості — це передусім статті з неперіодичних збірників Закардонної делегації УПСР “Борітеся — поборете”.

З поверненням до України радянської М.Грушевський втратив можливість займатися політичною діяльністю. Отже, 1924 р. став останнім роком публіцистичної творчості М.Грушевського. Звичайно, низку публікацій історика в журналі “Україна” (зокрема, про М.Драгоманова, В.Антоновича, М.Максимовича, М.Костомарова, І.Франка та деякі інші) можна кваліфікувати як політико-ідеологічні статті. Проте їх все ж таки доречно розглядати в річищі його науково-історичної спадщини.

* * *

До першого розділу першого тому творів М.Грушевського увійшли статті, які тематично могли б належати до серії наукових праць з історії, проте вони друкуються у цьому томі як такі, що є політико-ідеологічним обґрунтуванням політичних вимог українства на зламі ХІХ—ХХ ст. Розпочинається цей том розділом з чотирьох статей історіософського характеру, найвідомішими з яких є: “Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті”, “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу східного слов’янства”. “Спірні питання староруської етнографії” та “Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи” є логічним продовженням “Звичайної схеми “руської” історії...” Ці статті поки що незаслужено залишаються майже непоміченими в українській історіографії, хоча разом з класичною засадничою статтею М.Грушевського зі збірника під редакцією В.Ламанського вони є своєрідним триптихом, які на історичному, археологічному та етнологічному рівні продовжують справу “відвоювання” київської спадщини у російської історіографії.

Основною метою “Спірних питань...” було відстояти в науковій полеміці з О.Шахматовим й В.Ягічем “українськість” давньоруського племені сіверян. М.Грушевський сподівався поставити крапку у майже півстолітній полеміці “южан” і “северян”

про етнографічну приналежність племен, що склали у IX ст. Київську державу.

На перший погляд, суто наукова суперечка мала важливе для українських інтелектуалів кінця XIX—початку XX століття значення. У добу поваги до науки про минуле легітимність тогочасних політичних змагань обов'язково мала спиратися на історичні витоки державності (Давня Русь — протоукраїнська держава), на існування безперервної етнокультурної тяглості через усі епохи цивілізаційних здобутків одного народу на одній території від давніх-давен до сучасних часів. Тому М.Грушевський і виходив з апіорної засади, що “кожда (нині існуюча. — *І.Г.*) народність зложилася з тих східнослов'янських племен, які ми бачимо на її території в початках історичного життя” (Стаття по славяноведенію /Под. ред. В.И.Ламанского. — СПб., 1904. — Вып. I. — С. 307).

Завдання розмежування історичної території князівської Русі між Україною й Росією було необхідне М.Грушевському для обґрунтування історичних підстав тогочасних українських претензій на самоврядування територією, заселеною українським етносом. Українсько-білоруські аспекти не мали гострої політичної ангажованості, тому історик лише побіжно згадує, що сучасний українсько-білоруський кордон проходить через територію дреговичів, яких він погоджувався навіть визнати перехідним етнічним типом між українцями і білорусами, хоча сіверян залічував до племен, що формували українську, а не російську народність.

М.Грушевський намагався різко окреслити етнічний кордон між росіянами та українцями, який мусив проходити десь у межах етнографічного російсько-українського кордону кінця XIX—початку XX ст. Для цього він погоджувався не визнавати, здавалося б, цілком очевидну сіверянську колонізацію Заліської Русі й Подоння. Цікаво, що історики “лівобережної” школи П.Голубовський та Д.Багалій, навпаки, підкреслювали колонізаційний вплив сіверян не лише на Рязанську землю, але й на Приазов'я. І це має своє пояснення — історики Лівобережної України в цілому поділяли традиційну схему східноєвропейської історії в російському трактуванні.

Напевне, саме з міркувань накладення староруських кордонів розселення племен сіверян, полян, деревлян, дулібів, уличів і тиверців на тогочасну етнічну ситуацію (кінець XIX ст.)

М.Грушевський не хотів визнати хорватів за плем'я, яке у доісторичний період населяло Україну. Бо тоді з перспективи української історіографії невизначеною з етнічного боку виглядала західноукраїнська територія: Прикарпаття й Закарпатська Україна.

Обґрунтування історичної тягlosti етнічної території вимагало негативного ставлення до колонізаційних і переселенських теорій, яких дотримувалася більшість європейських і російських істориків (не випадково М.Грушевський й у 30-ті роки ХХ ст. прихильно ставився до яфетичної теорії походження мов академіка М.Марра, який обстоював індоєвропеїзм). У своїй науковій творчості М.Грушевський був послідовним автохтоністом й антинорманістом.

Саме третя стаття — “Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи...” й мала науково підтримати український автохтонізм для часів, які на кілька тисяч років передували постанню України-Русі. Історик писав, що не можна пояснювати “відміни в культурі відмінами етнографічними і появу їх виводити від перемін в колонізації — від появи нового народу, що, мовляв, приніс з собою сі нові культурні здобутки, звичаї і обряди” (Статті по славяноведенію... — С.322). Археологічні дослідження ставали на той момент основним джерелом для ствердження активних міграційних процесів у далекому минулому. Російський археолог В.Спіцин намагався за типом поховань визначити межі розселення давніх слов'ян. Тривких археологічних аргументів проти переселенських теорій тоді не знаходилося. М.Грушевський закликає не мучити археологію “на прокрустовім ложі наших історичних відомостей..., які здаються нам придатними для певних історично-етнографічних комбінацій” (Статті по славяноведенію... — С.330).

Ці статті зі збірника В.Ламанського з історіософського погляду фактично закладали фундаменти трьох гуманітарних дисциплін: української історіографії, етнології й археології.

Варто зазначити також важливість друку цих статей українською мовою в російському академічному виданні. Це давало можливість російським науковцям звернути увагу на українську точку зору з приводу “сіїльного” (як донедавна ще здавалося) минулого. Вже через рік після виходу “Сборника по славяноведенію” з'явився меморіал Петербурзької АН, який

визнавав факт існування української мови. А це фактично означало наукове визнання українського питання для Російської імперії початку ХХ ст.

Другий, третій і четвертий розділи тому містять публіцистичні твори М.Грушевського. Тематично ці статті можна поділити на декілька груп.

Значне місце приділено **теоретичному обґрунтуванню національного відродження** модерного часу, з якого випливали тактичні та стратегічні кроки української політики кінця ХІХ—початку ХХ ст. Уже в першій статті другого розділу “Українсько-руське літературне відродження в історичній розві українсько-руського народу”, присвяченій сторіччю виходу “Енеїди” І.Котляревського, М.Грушевський викладає народницьку концепцію дій українського руху. Незабаром з’явиться Національно-демократична партія Галичини і ця публікація може розглядатися як ідеологічний дороговказ її діяльності на майбутнє. Історик ніби перекидає місток від літературного відродження початку ХІХ ст. до суспільного пробудження останніх років цього століття. М.Грушевський ставить знак рівності між літературною діяльністю й національною працею, а отже, українського інтелігента він виводить на місце провідника національного відродження, який остаточно прийшов на зміну вищим соціальним верствам суспільства, що “тричі зрадили” народ упродовж тисячолітньої української історії — у києворуську, литовсько-польську і нову добу.

Опертя на власний народ було відповіддю М.Грушевського на спробу старонародовців продовжувати політику “нової ери”, яка, зрештою, означала позалаштункову домовленість двох еліт — численної польської й незначної української — про співіснування за польського панування в Галичині.

Окремо цій темі був присвячений великий за обсягом допис М.Грушевського в “Літературно-науковому віснику” під назвою “Листи з-над Полтви”, в якому історик не лише подає передісторію народовського руху в другій половині ХІХ ст., але й розглядає основні конкуруючі сили: москвофілів, консерваторів, радикалів і церкву. Може, дещо незвичний погляд М.Грушевського на модернізаційні тенденції в середовищі греко-католицького духовенства, а зокрема, недовіра до тих кіл, які висували на керівництво уніатською митрополією А.Шептицького. По-перше, це суперечило його концепції постійної

зради верхніх верств суспільства народові; по-друге, заперечувало орієнтацію на широкий загал на противагу сподіванням незначних поступок за домовленостями між заможною українською й польською частинами галицького громадянства.

Необхідність **“відвоювати” Львів від поляків** так само, як і **українізувати російсько-культурний Київ**, — інші центральні проблеми публіцистики М. Грушевського. Цьому, на думку історика, мала прислужитися українська наукова, освітня й культурна діяльність. Під таким кутом зору варто розглядати його статті про Наукове товариство ім. Т. Шевченка, боротьбу за вулицю Т. Шевченка в центрі Львова, за Український університет, за вільне функціонування української мови в стінах Львівського університету (**“Лист проф. Грушевського до декана Твардовського”**).

У освітній ділянці М. Грушевський головну вагу покладав на **заснування приватних українських гімназій**, через що опинився зі своїми одностудентами в абсолютній меншості у львівському інтелігентному середовищі: більшість впливових галичан-українців вважала необхідним іти шляхом чеського відродження, яке спиралося передусім на національний театр.

Основною проблемою національної вищої освіти, кроком для здобуття Українського університету у Львові М. Грушевський вважав створення студентського гуртожитку (Академічного дому), який би мав грошовий фонд на утримання незаможного студентства (**“В справі Академічного дому”**, **“Що зробити з Академічним фондом”**, **“Академічний дім”**).

Досі залишається недооціненою діяльність М. Грушевського, скерована на **утворення перших дійсно національних культурно-громадських установ**. Музей НТШ, за задумом львівського професора, мав стати прообразом майбутнього всеукраїнського національного музею. Саме М. Грушевський відкрив для українців й усього культурного світу гуцульське мистецтво та одного з його найталановитіших представників М. Шкрібляка, сприяв першим мистецьким виставкам, протегуючи організаційну працю І. Труша (**“Друга руська артистична вистава у Львові”**, **“В справі музею при НТШ”**, **“Друга вистава образів І. Труша”**, **“Гуцульська вистава”**).

З 1905 р. нових форм і небаченого досі розмаху набрала культурно-політична боротьба за Наддніпрянську Україну. Ідея **федеративного переустрою майбутньої Росії** була першим

кроком у напрямі до визнання прав підкорених імперією народів на шляху до повної окремішності. М.Грушевський також ніби поділяв ідею переустрою Російської імперії на федеративних засадах, бо з тактичних міркувань тоді дуже важливо було зберегти мир і співпрацю у визвольному таборі, уберегти український рух від звинувачень у “зрадництві”, “мазепинстві”, сепаратизмі. “Конституційне питання і українство в Росії”, “Єдність чи розпад?”, “Національне питання й автономія” та деякі інші статті цієї пори, хоч і здаються сучасному читачеві переконливими, все ж створюють авторові імідж твердого федераліста.

Однак оцінка М.Грушевського як противника самостійницької течії національно-визвольного руху — це лише односторонній погляд, відірваний від контексту подій початку ХХ ст. Адже у той час суспільно-політична думка України, не маючи досвіду практичної політики, лише починала формуватися. Своєю політичною активністю історик **готував ґрунт для сприйняття української незалежності** широкими верствами населення. Шлях до цього пролягав через здобуття автономії України в межах Російської і Австро-Угорської імперій, і федералізм для М.Грушевського був політичним завданням мінімум, першим етапом для досягнення найвищої мети — зібрати всі українські землі в соборній державі. Відомо, що саме М.Грушевський добивався проголошення ІV Універсалу Центральної Ради про незалежність України.

Справа національної освіти була ключовою проблемою, коли ставало питання нових кадрів для здійснення далекосяжних планів українського руху. На Великій Україні М.Грушевський проголошує завдання **націоналізованої вищої освіти** через російські університети в Києві, Харкові й Одесі. Він окреслив чітку систему впровадження українознавчих дисциплін на кафедрах історії, мови, літератури, етнографії та географії (“Українські кафедри”, “Справа українських кафедр і наші наукові потреби”).

Присвятивши проблемі **соборності** окремі статті (“За український маслак (В справі Холмщини)”, “Український П’ємонт”, “Галичина і Україна”), М.Грушевський ніколи не випускав її з поля зору, пишучи на будь-яку тему. На Галичину М.Грушевський завжди дивився як на каталізатор всеукраїнської суспільно-політичної думки й практичного її втілення. Саме у Львові історик виробляв гасла й постулати, плекав історичні цінності, які

мали б стати набутком для всієї України. Він прищеплював пієтет до козацтва, Тараса Шевченка, вдосконалював загально-національну літературну мову тощо. 1906 рік був часом нової перевірки курсу на культурно-громадську єдність Галичини й Наддніпрянської України. Львівське оточення першої генерації соратників М.Грушевського (І.Франко, В.Гнатюк, С.Томашівський) виступило проти перенесення “ЛНВ” до Києва, натомість “віковці” Б.Грінченко й С.Єфремов почали видавати альтернативну “ЛНВ” — “Нову громаду”. Нове покоління учнів (І.Кревецький і І.Джиджора) підтримало заклик учителя — іти на допомогу Україні (“Галичина і Україна”), працюючи в київській редакції “ЛНВ” у перший рік після перенесення.

М.Грушевський давав ідейне скеровування на виховання **нової української людини**. Лише свідомий українець міг протистояти могутній культурній експансії, що накочувалася на Україну з боку Польщі й Росії. Він вперше закликав інтелігенцію малоросійського виховання служити лише українській культурі, вивівши у низці статей яскравий образ “самоотверженого малоросса”, людини, яка лише вряди-годи згадувала про своє українське коріння, вірою і правдою слугуючи культурі, що зверхньо ставилася до самої ідеї українського національного відродження (“Самоотвержение малороссиян”). Зразком духовної відпорності для українців М.Грушевський вважав польську реакцію на російський культурний вплив. Принципова відмова поляків від користування усім арсеналом загальноімперської культури, мовою, літературою, середньою й вищою школою, економічно-фінансовими структурами на користь польської культури — виявлялася дієвішим засобом впливу на ліберальні російські політичні кола, ніж просто констатація утисків свого народу, чим, як правило, обмежувалися представники української громади. Лише послідовний наступ, активність дії, на думку М.Грушевського, могли забезпечити українцям культурне опанування власної етнічної території.

* * *

Упорядники ставили собі за мету виявити та опублікувати окремим томом статті М.Грушевського, розкидані по багатьох періодичних виданнях і через це малодоступні для широкого загалу. Мовна редакція текстів М.Грушевського здійснена за методичними рекомендаціями, розробленими О.Рибалком. Ціоб

полегшити сприйняття тексту, правопис кінця ХІХ—початку ХХ ст. наближено до сьогоднішньої літературної норми зі збереженням усіх лексичних форм й мовно-стилістичних особливостей оригіналу, що ґрунтувався на т.зв. “желехівці”. Зокрема, при текстологічній редакції з дієсловом з’єднувалася частка *ся*, пом’якшена *ї* замінювалася на звичайне *і* (діло, лїс) і знімалося пом’якшення після *л* (кольонізація). Вживання слів з великої літери і пунктуацію також узгоджено з сучасною правописною нормою. У квадратних дужках розкривалися скорочення для пояснення семантичного значення малозрозумілої сучасному читачеві лексики. Додано словничок слововжитку М.Грушевського, “Пояснення слів”, укладений О.Рибалком. Статті розміщено за хронологічним порядком.

Ми не мали на меті науково досліджувати тексти М.Грушевського — це справа наступного етапу. Відповідно до цього укладався науково-довідковий апарат тому. Бібліографічні посилання в статтях М.Грушевського залишалися без опрацювання за сучасними правилами бібліографічного опису. В останньому томі серії планується подати бібліографію праць, використаних М.Грушевським для написання суспільно-політичних творів. Крім того, має бути доданий біографічний перелік осіб, згаданих М.Грушевським в усіх чотирьох томах серії.

У коментарях вказано всі попередні місця друків із зазначенням джерела, за яким робився передрук у цьому томі. Разом з тим подано посилання на рукописні варіанти статей М.Грушевського, які зберігаються в центральних державних історичних архівах України у Києві та Львові (ЦДІАК і ЦДІАЛ). В окремих місцях є інформація з історії створення окремих праць М.Грушевського (зокрема, брошури “Освобождение России и украинский вопрос” та окремих статей, що були включені до неї М.Грушевським) на підставі його листування з фонду № 1235 (ЦДІАК). До коментарів занесено переклади всіх іншомовних виразів. Переклади з латини, грецької, німецької, французької, польської мов зроблені канд. філол. наук Мирославом Трофимуком.

У томі вміщено ілюстрації зі статей М.Грушевського, що друкувалися в “ЛНВ”, “Хроніці НТШ”, газеті “Діло” (портрети М.Шкрібляка, О.Кониського, Є.Милорадович, К.Сушкевича, С.Качали, будинку НТШ та вулиці Шевченка у

Львові). На шмуцтитулах використано зображення обкладинок окремих брошур М.Грушевського. Подано також зразки автографів його праць з київського та львівського архівів.

Іменний покажчик містить прізвище й лише перший ініціал особи, згаданої М.Грушевським.

Редколегія багатотомника прийняла рішення перекладати неукраїномовні статті М.Грушевського. Тому всі російськомовні публікації подаються у перекладах. У першому томі перекладено збірник статей "Освобождение России и украинский вопрос". Друкуючи його, упорядники зіткнулися з проблемою відбору першодруку для публікації. Статті зі збірника "Фрази і факти", "Ганебній пам'яті", "Справа українських кафедр..." і "За український маслак" тут взяті за українським оригіналом з "ЛНВ", щоб уникнути подвійного перекладу. Архівні автографи деяких статей М.Грушевського показують, що переклади на російську мову здійснювалися, як правило, не самим істориком, а іншими людьми, зокрема дружиною Марією Грушевською. Винятком є статті, що друкувалися спочатку в "Украинском вестнике" і деяких петербурзьких газетах. Вони писалися М.Грушевським російською мовою.

Низка статей М.Грушевського мала кілька прижиттєвих публікацій, а деякі друкувалися навіть по три-чотири рази, хоча не завжди М.Грушевського ставили до відома про такі передруки, і не завжди він мав змогу перед друком звірити текст з оригіналом. Через це траплялися досить значні розбіжності у різних опублікованих варіантах. Приміром, "Вступний виклад..." друкувався паралельно за етимологічним правописом у газеті "Діло" і за авторською редакцією у "Записках НТШ". Упорядники дотримувалися принципу передруку статей за остаточною авторською версією, а тому, природно, обрали для публікації текст із "Записок НТШ". Наприклад, статті передостаннього розділу даємо не за варіантом "Вісника", а за текстом брошури "З біжучої хвилі". Хоча розбіжності й були незначними, проте брошурний варіант можна вважати остаточною, схваленим М.Грушевським текстом. У деяких випадках М.Грушевський менші за обсягом статті публікував у газетах, згодом передруковуючи їх у "ЛНВ". У такому випадку газетний варіант не передруковується, а залишається журнальна версія (статті в "Ділі" про український університет).

* * *

Упорядники вважають своїм приємним обов'язком висловити вдячність завідувачам бібліотеки Інституту історії України НАН України в Києві п. Людмилі Мусі, відділу україністики Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України п. Євгенові Наконечному, Науково-довідкової бібліотеки Держархівів у Києві п. Галині Порохнюк, які уможливили користування рідкісними виданнями й допомагали у пошуку необхідних книжок. Висловлюємо також подяку директору ЦДІА України у м. Києві п. Ользі Музичук та заступникові директора цього архіву п. Людмилі Демченко, а також директорові ЦДІА України у м. Львові п. Діані Пельц та завідувачу відділу публікацій п. Галині Сварник за сприяння у праці з особовим фондом родини Грушевських і документами вченого. Щиро дякуємо працівникам меморіального музею М.Грушевського у Києві і передусім його завідувачу п. Світлані Паньковій за безкорисливу допомогу у пошуку ілюстративного матеріалу та автографів, а також консультації при підготовці матеріалів першого тому.

Ігор ГИРИЧ

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ	5
ВІД ВИДАВНИЦТВА	12
<i>Павло Сохань</i> . ТВОРЧА СПАДЩИНА М.С.ГРУШЕВСЬКОГО І СУЧАСНІСТЬ	14
<i>Ігор Гирич</i> . ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	47
Розділ I. ІСТОРІОСОФСЬКІ СТАТТІ	63
Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.	65
Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства	75
Спірні питання староруської етнографії	83
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи.....	100
Розділ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТАТТІ	109
Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвії українсько-руського народу	111
Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції "Діла") ---	117
Нова "пря" про українсько-руську книжну мову	123
Листи з-над Полтви:	129
<i>Лист перший</i>	129
<i>Лист другий</i>	142
<i>Лист третій</i>	161
Наукове товариство імені Шевченка	188
Улиця Шевченка у Львові	202
Друга руська артистична вистава у Львові	204
На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) ---	208
Лист проф. Грушевського до декана Твардовського	217
В справі музею при Науковім товаристві ім. Шевченка	220
Друга вистава образів Ів[ана] Труша	223
Олександр Кониський. 18(30)/VIII 1836–29/XI (11/XII) 1900 ---	227
В справі "Академічного дому"	234
250 літ	236

Що зробити з "Академічним фондом"?	241
Гуцульська вистава	244
Українсько-руські наукові курси	246
Безглузда національна політика Росії	256
Що ж далі? (В справі руських гімназій)	258
В справі руських шкіл і руського театру	262
Меморіал Петербурзької академії в справі свободи української мови в Росії	270
Не даймося!	274
Академічний дім	277
Українські кафедри	279
Ювілей Вол[одимира] Антоновича	281
До наших читачів в Галичині	282
З біжучої хвилі	284

Розділ III. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "З БІЖУЧОЇ ХВИЛІ. СТАТТІ

Й ЗАМІТКИ НА ТЕМИ ДНЯ 1905–1906 років"	289
[Передмова]	291
Українство і питання дня в Росії	293
Конституційне питання і українство в Росії	301
На руїнах	313
Дорогою віків	321
Перші кроки	323
"Самоотверження малороссиян"	329
Польсько-українські мотиви	335
Новий кордон	344
У українських послів російської Думи	348
З Державної Думи. З вражінь і помічень	353
Дума і національне питання	359
Аграрне питання	364
Після Думи	369
Перша річниця російської конституції	373
Галичина і Україна	376

Розділ IV. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "ВИЗВОЛЕННЯ РОСІЇ

І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ"	383
Передмова	385
Проти течії	389
"Наступного дня"	393
Рух політичної і суспільної української думки в XIX столітті	397
Єдність чи розпад [Росії]?	405
Національне питання й автономія	413
Про зрілість і незрілість	421

Наші вимоги	425
Фрази і факти	429
Рівною мірою	434
На злобу дня	436
Неймовірно	438
Ганебній пам'яті!..	441
Український П'ємонт	444
Питання дня (Аграрні перспективи)	448
Національні моменти в аграрному питанні	453
Кінець гетто!	456
Справа українських катедр і наші наукові потреби	458
Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна)	485
Розбурхане муравлисько	528
За український маслак (В справі Холмщини)	536
КОМЕНТАРІ	545
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	574
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	580